

PAPER DETAILS

TITLE: Horasan'da Toprak Mülkiyeti (İslamiyet'in Bölgede Yerlesmesinden Büveyhilerin Hâkimiyetine Kadar)

AUTHORS: Yunus Arifoglu

PAGES: 139-155

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/339404>

Araş. Gör.**Yunus ARİFOĞLU**

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilimdalı
yarifoglu@ogu.edu.tr

Eser Geçmişi: 31 May 2017 / 20 Ağu 2017

DOI:

Horasan'da Toprak Mülkiyeti: İslamiyet'in Bölgede Yerleşmesinden Büveyhîlerin Hâkimiyetine Kadar

Medical Culture and its Developments in Medival Europa

ÖZET

Sanayi öncesinde insan hayatının temel unsuru olan toprak, her bölge ve devlet için önem ifade ediyordu. Toprağın sahip olduğu bu önem, işleyişinin de nasıl ve ne şekilde olacağını anlamlı hale getirmiştir. Bundan dolayı Ortaçağ'da da devletler toprağı en iyi şekilde işlemenin ve bundan kar etmenin çabası içerisinde olmuşlardır. Horasan bölgesi Ortaçağ'da sahip olduğu coğrafi konumu itibarıyla önemli bir bölgeydi. Bölgenin fiziki yapısının tarımı uygun olması ve sahip olduğu sulama imkânları, buradaki toprakları ve toprak işleyişini önemli hale getirmiştir. İslamiyet Horasan bölgesine Hz. Osman zamanında yerleşmiş, bu tarih itibarıyla eski düzen yıkılırken, yeni bir düzen tesis edilmiştir. Toprak mülkiyetinin idare ve iktisatta sahip olduğu rolden dolayı, toprak sistemi de bu değişimden nasibini almıştır. Abbasiler ile birlikte toprak sisteminde bir birikim ve değişim yaşanmıştır. Bu çalışmada İslamiyet'in bölgeye yerleşmesinden itibaren uygulanan toprak sistemi anlayışı üzerinde durulmuş; Büveyhîlerin hâkimiyeti ele geçirip askerî İktayı başlatmalarına kadar geçen süreç analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Toprak, Mülkiyet, İktâ, İdare, Dihkan,

ABSTRACT

Land which was the main element of human life prior to the industrial age, was important for every region and state. This importance of the land has given meaning to how and in which way its cultivation will be. Therefore, in the Middle Ages, the states attempted to cultivate the land and benefit from it in the best way possible. Horasan region was quite important in terms of its geographical location in the Middle Ages. Having a physical structure suitable for agriculture and with irrigation possibilities, made the land and the land cultivation here important. Islam dominated Khorasan region during the time of Caliph Uthman ibn Affan, a new order was established as the old order was demolished as of this date. Because of the role that land

ownership had in administration and economy, the land system also affected by this change. With the Abbasids, an accumulation and change occurred in the land system. This study examines the understanding of the land system applied starting from the introduction of Islam to the region until domination of the Buwayhids in the region to the beginning of military Iqta.

Key Words; Khorasan, Land, Property, Iqta, Management, Dihgan

Giriş

Sanayi öncesinde iktisadi hayat toprağa dayalı gelişmiştir. Toprağın verimli ya da çorak olması tarımın gelişim istikametini belirleyen temel unsur olmuştur. Toprağa bağımlı insanın yaşam biçiminin zenginliği de toprağın cömertliği oranında şekillenmiştir. Bu nedenle sanayi öncesi dönemlerde toprağın işleniş biçimlerinin değişimi, medeniyetin yönünün değişimi meselesinde önemli bir etken olmuştur. Ortaçağ'da toprağa bağlı hayat iktisadi yapıyı etkilediği kadar sosyal yapı ve aileyi de şekillendirmiştir. Toprağa dayalı idari sistemler, yerel güçler, sosyal yapının önemli bir parçası olmuştur. Evlilik akdinde toprağın dikkate alınması, toprak yapısının aile ve sosyal yapı üzerinde ne kadar belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla toprak ve ona bağlı tarım hayatı, taşıdığı önem itibarıyla, Eski ve Ortaçağ dönemleri boyunca Sanayi Devrimine kadar iktisadi hayatın merkezinde yer almıştır.

İktisadi anlayışın tarıma dayandığı Ortaçağ'da, çiftçi kadar; zanaatkâr, esnaf ve tüccar da toprağa bağımlı olmuşlardır. Bu dönemde insanların zorunlu ihtiyacı olan gıda maddelerinin yanı sıra, pamuk ve keten gibi giyimin sektörünün önemli ham maddeleri de topraktan elde edilmekteydi. Çiftçi için gerekli olan aletlerin üretimi ile topraktan elde edilen bu ham maddelerin işlenilmesi ise zanaatkârın hünnerli ellerine ihtiyaç doğurmuştur. Bunlarla birlikte hayvancılık gibi işler de toprağa dayalı, tarımın yapılabilme imkânları ölçüsünde dar ve geniş bir biçimde mümkün olmuştur.

Bu çalışmada Horasan bölgesinin toprak mülkiyeti incelenirken bazı kıstaslar temel alınmıştır. İlk olarak 2. Abbasi halifesi Mansur'un danışmanı olan İbn Mukaffa'nın, Mansur'a yaptığı tavsiyelerde, her bölgenin kendi işleyişini dikkate almasını telkin etmesi, ikinci olarak 3. Abbasi halifesi Mehdi'nin hukukçu danışmanı, Ebu Ubeyd'in bölgeyi anveten fethedilenler arasında saymaması,¹ son olarak da, Abbasi halifesi olan Harun Reşid'in hukukçu danışmanı Ebu Yusuf'un Horasan bölgesini Sevad toprağıyla eş tutarak hukuki bir ilke çizmesi, bölgenin toprak sistemini bu üç ekseninde anlamayı gerekli kılmıştır.²

1 Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Kitabu'l-Emval*, tahkik(thk.) Muhammed Halil Heras, Mektebeti'l-Kelime'ti'l-Ezher, Kahire, 1981, s. 614; Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 68.

2 Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, thk. Muhammed Menasir, Maarifeti'l-İlmiyye, Umman 2009, s. 153, 146; Maverdi, İmam Ebu'l-Hasan, *Ahkâmu's-Sultaniyye*, *İslam'da Hilafet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul 1976, s. 152-154.

İnsanın Toprakla İlişkisi

İnsan hikayesi topraktan toprağa bir dönüşün hikayesidir. İnsanın, toprağa ehemmiyet vermesi de topraktan geldik toprağa gideriz aralığındaki değer üzerinden şekillenmiştir. Yakın zamana kadar insanın topraksız kalması köksüz kalmasıyla eş tutulmuş, topraksızlık bahtsızlık olarak bilinmiştir. Her şeyi toprak üzerinden şekillenen insanın hayatında toprak önemli derecede rol oynamıştır. İnsanın toprakla yoğun ilişkisinden dolayı, toprak insanın hayatında et ile tırnak şeklini almıştır. Sanayi devrimine kadar bu ilişki yoğun bir şekilde sürerken, bu süreçle birlikte ağırlık eksenini başka yönler kaymış olsa da, toprak önemini daima korumaya devam etmiştir. Toprak, bu önemi nispetinde şiirlerde, edebi eserlerde kendisine yer bulmuştur.

Arif Nihat Asya'nın, "Ben yürürken çıtırtır konuşan/ Yüreğim, san'atım, dilim toprak"³ insanın toprağa verdiği değeri onunla kendisini eş tutacak düzeydedir. Azra İnal'ın, "Bana toprak verin toprak/üzerinde yatılacak/kapısı penceresi toprak/elinle okşamak istediğin koklamak istediğin toprak/etin kanın kemiğin toprak"⁴ dizeleri insanın toprak ile ilişkisinin bir aşka dönüşmesini anlatır. İran'ın destansı şah eseri kabul edilen Firdevsi'nin Şehnamesinde, toprak üzerinde bize insanın hayata, çalışmaya bakışını sunar, "Toprakta çalışanlar, ekenler, biçenler ve yiyip içmek hususunda kimseye minnet etmeyenler onlardır. Yeryüzü onların sayesinde mamur."⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Beş Şehir eserinde Erzurum'u anlattığı bölümde geçen, "Bu iki Cinisli bana insanoğlunun sadece toprakla temas ederek yaptığı bir arınmanın muzaffer, ilahi mahsulleri gibi geldi."⁶ Cümlesi insanın toprakla ilişkisinde vücut bulmuş halidir.

Toprağın yegane iş, aş alanı olması, kutsal kitapların insanın varlığını devam etme, neslini devam ettirme, canını koruma ve besleme üzerine eğilmeleri, insana toprağa değer vermeleri noktasında öğüt verme durumunu doğurmuştur. Toprak hem tecrübe hem de kutsal kitapların öğütleriyle bir kültür halinde insanların düşünce, anlayış, hayata bakış ve alışkanlıklarının esasının belirleyicisi olmuştur. Bununla birlikte toprak, insanın şahsiyetini, karakterini, toplumsal davranış şeklini belirlemede bir kıtas haline gelmiştir. Toprakta çalışmak insanı minnet etmekten kurtarır anlayışı, bugün dahi çalış ki minnet etme anlayışıyla bağdaşmaktadır/estir. Yine hür insan vurgusu ve karşıtlığında oluşturulan diyalektik önemlidir. Hz Peygamber şöyle buyurmakta, Kim ziraat yapar veya ağaç diker de onlardan insan, hayvan ve kuş yerse bu onun için sadakadır.⁷

İslamiyet'in İlk Döneminde Uygulanan Toprak Anlayışı

Sasaniler döneminde Horasan bölgesinde toprakların önemli bir kısmının sahipleri

3 Arif Nihat Asya, *Ses ve Toprak*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1976, s. 19, 21-22.

4 Azra İnal, *Toprak*, MCMLI, Büyükaada 1950, s. 1.

5 Firdevsi, *Şehname*, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, c. I, s. 40.

6 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, Erzurum Kısmı, Dergah Yayınları, 35. Baskı, İstanbul 2016, s. 60.

7 Yahya b. Adem, Ebu Zekeriyya Yahya b. Adem b. Süleyman, *Kitabu'l Haraç*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Matbaatu's-Selefiyye, Kahire 1964, s. 106.

öncelikle şehir aristokratlarıydı. Bu kesimin emrinde toprağı işleyen çiftçiler, gerektiğinde onlar için piyade asker olurlardı. Ardından kırsal kesimin asilzadeleri olan Dihkanlar gelirdi. Kırsaldaki köylülerin bir kısmı şehir bir kısmı ise Dihkanlara bağılı olarak yaşarlardı.

Ahnef b. Kays 652 yılında Horasan üzerine sefer düzenleyerek ilk olarak Herat'ı almış olup, ardından sırasıyla Merv, Nişabur, Serahs ve bütün bölgeyi fethederek İslam toprağı haline getirmiştir. Böylece İslam devleti Hz Osman'ın halifeliğı döneminde Ahnef b. Kays tarafından fethedilmesiyle birlikte Horasan bölgesini yönetimi altına olmaya başlanmıştır.⁸ Bölgede Sasanilerin düzeni yıkılırken, İslam devletinin hukuku uygulanmaya başlanmış, bu dönemde bölgenin toprak düzeni haraç ve öşür adı altında olmak üzere iki usul altında işletilmiştir. Bölgede uygulanan toprak düzeni İslam devletinin genel ilkeleriyle uyushmasıyla beraber, bölgenin kendi özgü koşulları da uygulanmıştır. Bölgenin fethedilmesi esnasında uygulanan antlaşmalarda toprak belli bir bedel karşılığında İslamiyet öncesinde işletilen sahiplerinde bırakılmıştı. Bölgede hanedana ait kabul edilen topraklar, sahipsiz topraklar, devletin belli bir hizmet karşılığında verdiği topraklar, mevat arazi, mera, çalılık ve orman gibi araziler ise devletin uhdesinde bırakılmıştır.

Horasan bölgesinin fethedilmesiyle bölgeye gelen Müslüman Arap önderleri bir kısım toprak mülkiyetine sahip olmuşlardır. Bu topraklar öşür olarak kabul edilmiştir. Ancak toprağı büyük kısmı sahiplerinde bırakılan haraç toprakları olarak kabul edilerek, sahipleri tarafından işlenilmeye bırakılmıştır. İslamiyet öncesinde bölgenin kırsal asilzadeleri olan Dihkanlar burada önemli bir role sahip olarak, mülkiyetlerinde olan toprak kendilerine verildiğı gibi, eskiden olduğı gibi kırsal bölgede toprak üzerinde denetleyici olarak yerlerinde bırakılmışlardır. Kırsal kesimin toprağına işletilmesi yerlerinde bırakılan Dihkanlar sayesinde sorunsuz bir şekilde işlenmeye devam edilmiştir.⁹ Burada ortaya çıkan bir fark ile İslamiyet döneminde Dihkanların üzerinde devletin vergi amili mali sistemin başı olarak bulunmaktaydı. Her ne kadar Dihkanlar kırsal kesimde toprak üzerinde sorumlu bırakıldılar ise, İslam devletin feodal yapıya karşı mesafeli oluşu ve bunun için tayin edilen vergi memuru dolayısıyla bu dönemde köylüler özgür bir biçimde toprağına ekip biçmekte, dünyanın diğer bölgelerine kıyasla geçimini sağlamaktaydı.

Horasan bölgesinin şehirleri genelde anlaşma ile İslam devletinin hakimiyetine girmesine karşın, bazı kasabalarının zorla fethedildiğı görölmektedir. Bölgede icra edilen hukuk ise, bölgenin genelinin antlaşma ile alınmasına göre şekillenmiştir. Nitekim Ebu Ubeyd anveten fethedilenler arasında Horasan'ı saymamıştır.¹⁰ Burada ortaya çıkan fark her bir şehirle ayrı ayrı anlaşılmıştı. Yapılan antlaşmalara göre şehir halklarına topraklarını ekip biçme hakkı sağlanırken, ekip biçtiklerinden devletin hakkı olan anlaşmada yerini almıştır. Bu ilk antlaşmalarda cizye ile haraç birlikte anıldıkları için ayrı olarak hesaplanmış değillerdi. Yapılan antlaşmalar İslam'ın ilk döneminde uygulanan ilkeler çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bölgede yapılan antlaşmaları incelenecek olursa, Nesa gibi bazı şehirlerde belli bir nakdi ödeme üzerinden anlaşıldığı gibi, haracı ise toprağına mahsulune göre, haracı mukaseme

8 Tabari, *The History of al-Tabari, The Conquest of Iran*, G. Rex Smith, The University of Manchester State University of New York Press, v. 14, New York 1994, s. 52; İbn Esir, *el-Kamil Fi Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1986, c. III, s. 39-43; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, Çağı yayınları, İstanbul, 1994, c. VI, s. 210.

9 Daniel Dennet, *el-Cizye ve'l-İslam*, çev. Fevzi Fehmi Cadullah, Daru'l-Hayat, ty. Beyrut s. 45.

10 Ebu Ubeyde, 614; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak*, s. 68.

ile tayin edilecek şekilde anlaşılmıştır. Bu aslında alınan nakdin cizye, yaşam haklarının korunmasına karşılık iken, haraç ise mahsule tevdi edilmiştir. Merv gibi şehirlerden doğrudan nakit yanında aynı olarak buğday ve arpa kabul edilmiştir. Merv'in bir köyü olan Sin gibi savaş ile alınan yerlerde buna göre bir hukuk izlenmiştir. Zorla alınan topraklar devletin olmasına karşın, bu toprakları önceden işleyenler, işlemeye devam etmiş, hakkı olan haracı vermiştir.¹¹

Abbasiler Döneminde Horasan Toprak Mülkiyeti

Abbasiler döneminde İslam toprak sisteminin bir birikime sahip olmasından dolayı, bu dönemde toprak üzerindeki hukukun daha da gelişmiş olduğu görülmektedir. Bu dönemde toprak mülkiyeti merkezi anlayışı çerçevesinde belirlenmişse de, bazı bölgelerde, o bölgelerin kendine özgün koşulları da dikkate alınmıştır.¹² İlk dönem İslam devletlerinde toprak mülkiyetinin çok tartışılması ve bu eksende sunulan çözümlerin olması bu dönem için örnekler oluşturmıştır. Bu örneklerde yola çıkılarak hükümler yeniden belirlenmiştir.¹³ Abbasiler döneminde Horasan bölgesinin toprak yönetimi ilk dönemle benzeştiği gibi, Emeviler döneminde uygulanan toprak sistemiyle genel ilkeler bakımından benzeşmektedir. Ancak bu dönemde Emeviler ile başlayıp Abbasiler ile devam eden iskân ile toprağın sahiplerinin değiştiği görülmesinin yanı sıra, bölgenin Müslümanlaşmasından dolayı öşür toprağı da toprak sistemin içerisinde yer almıştır.

Abbasiler döneminde toprak üzerinde bir takım tasarruflar, ilk olarak 2. Abbasi halifesi Mansur (754-775) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde arazilerin yeniden ölçtürülerek araziler için sicil defterleri oluşturulmuş, geniş çaplı arazi tahrirleri yapılmıştır. Ardından arazilerin büyüklüğü tespit edilerek özelliklerini belirlenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalarda haraç ile öşür arazinin tayini ve ayrıştırılması meselesi birçok bölgede yapılmasına karşın, bunlar arasında Horasan bölgesi yer almamıştır.¹⁴

Abbasiler'de toprak sistemindeki mülkiyet biçimi devletin mülkiyetindeki topraklar ile özel mülkiyetteki topraklar olarak iki birim halinde sınıflandırılmıştır. Devletin mülkiyetindeki topraklar haraci topraklar olarak adlandırılmıştır. Bu topraklardan sulhen alınanlar miri topraklar olarak adlandırılıp üzerinde devletin mutlak anlamda tasarruf yetkisi bulunmaktaydı. Bu topraklar devletin eliyle bir divan altında işletildikleri gibi, İktâ yoluyla belli kimselere tahsis edilmek suretiyle de işletilmişlerdir. Anveten alınan haraci topraklar ise, devletin uhdesinde bütün Müslümanlar adına vakfedilmiştir. Bu tip toprakların divan altında eski sahiplerine kiraya verilerek işletilmelerine devam edilmiştir. Bu çalışmada özel mülk topraklar; öşri ve haracî topraklar olarak iki kısımda tasnif edildi. Öşri topraklar Müslümanların mülkiyetinde olan topraklar ike, haracî özel mülk topraklar

11 Belâzürî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar, *Fütühü'l-Buldan*, Abdullah Tabbai, Müessesetü'l-Mearif, Beyrut 1987, s. 567-570; İbn Esir, c. 3, 40-42, 131-132; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, c. 2. s. 536.

12 Ebu Yusuf, s. 146, 153; Maverdî, s. 152-154; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak*, s.16.

13 Ebu Yusuf, s. 153, 146; Yahya b. Adem, s. 37.

14 Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak*, s. 70, 75, 95.

ise, İslam hâkimiyetinde yaşayan Gayrı Müslim topraklarıydı.¹⁵ Bu topraklar öncelikle haraç ve öşür topraklar olarak iki başlık halinde incelendi. Ardından ise, bölgede toprak sisteminde uygulanan bir olgu olan Ikta sistemi değerlendirildi.

Haraç Arazileri

Haraç kelimesi Arapça olmayıp, Latince'den "Choragus" ya da Arami dillerine "Harag" ya da harc sonra harac dönüştüğü ifade edilmektedir. Haraç kavram olarak; ücret, kira, gelir, vergi, bireylerin mallarından devlete ayırdıkları pay gibi birkaç anlama gelmektedir. Terim olarak İslam devletinin anveten veya sulhen fethettiği Gayri Müslim arazisine verdiği ad ve bu araziden gelen vergi ve kira gelirleri olmaktadır.¹⁶ Bu topraklar anveten ve sulhen fethedilen topraklar olarak ayrılmaktadır. Ayrıca İslam devletinin hâkimiyetindeki Gayri Müslimin arazisi de haraç olarak kabul edilmiştir.

Haracî topraklardan anveten alınanlar devletin uhdesinde bütün Müslümanlar adına vakfedildiklerinden dolayı bu topraklar hakkındaki hükümler istisnai durumlar haricinde genelde sabit kalmışlardır. Bu tip topraklar divan altında eski sahiplerine kiraya verilerek işletilmelerine devam edilmiştir. Şafiî, anveten devletin tasarrufuna geçen toprakları ganimet kabul etmiştir. Dolayısıyla da bunların dağıtılması gerektiği görüşündedir. Ebu Hanife bu konuda devlet başkanının serbest olacağını, dilerse, dağıtacağını, dilerse de vakfedeceğini belirtmekle birlikte, devlet başkanı dilerse onları öşür araziye de çevirebilir hükmünü de vermiştir.¹⁷ Bir anlamda devletin resmi görüşünü yansıtan Ebu Yusuf, Hz Ömer'in uygulamasını örnek göstererek, bu toprakların devlet başkanının tasarrufunda olduğuna dair bir hüküm vermiştir. Ağırlık kazanan düşüncenin bu olması nedeniyle anveten alınan topraklar, Hz Ömer'den itibaren devletin elinde kalarak sahipleri tarafından işletilmiş ve devlet bu topraklar üzerinden sürekli bir gelire kavuşmuştur. Mülkiyeti devletin elinde olup, vakıf hükmünde olan diğer arazi türleri; ormanlık, koruluk, yaylak, otlak, köy meydanı, su rezervi, yol ve pazar gibi yerlerdir. Yine kamunun yararlandığı maliyeti olmayan veya düşük maliyetli yer üstü gibi madenlerin de devletin bünyesinde vakıf mülkiyeti olarak görülmüşlerdir. Bahsi geçen bütün bu araziler devletin uhdesinde kamu adına vakıf arazisi kabul edilen topraklardır. Genellikle mezhepler bu arazilerin bir kimseye mülk edilmemesi yönünde hüküm vermişlerdir. Ancak Ebu Yusuf Ebu Hanife'nin izinden giderek kamu yararı bağlamında bahsi geçen arazilerin de mülk olarak verilebileceği yönünde bir görüşe sahiptir.¹⁸

Anveten fethedilmiş olup, sahiplerinde bırakılan haraci arazilerin Müslümanlarca satın alınmaları uygun görülmemiştir. Buna karşın bu konuma sahip arazilerin Müslümanlar tarafından satın alınması halinde bile, bu araziler haraç arazileri olarak kalmaya devam etmiştir.¹⁹ Ömer b. Abdülaziz ile başlayan haraç arazisinin satışı ve bunun öşüre döndürülmesini

15 Belâzürî, s. 567-570; Halife b. Hayat, *Halife b. Hayat Tarihi*, Bizimbüro Basımevi, Ankara 2001, s. 204-205; Hitti, c. II, s. 536.

16 Ebu Yusuf, s. 139; Maverdî, s. 164; Mustafa Fayda, *Hz Ömer zamanında Gayri Müslimler*, İFAV Yayınları, İstanbul 1989, s. 41, 64; Cengiz Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, Klasik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2015, s. 8-9.

17 Maverdî, s. 152-154.

18 Ebu Yusuf, s. 75; Ebu'l-Alâ el- Mevdûdî, *İslam'da Toprak Mülkiyeti*, çev. Mehmet Yaşar Şahin, İrfan Yayınevi, İstanbul 1972, s. 42.

19 Ebu Ubeyd, s. 144; Yahya b. Adem, s. 22, 46; Kudâme b. Cafer, Ebu'l-Ferec el-Bağdadî, *Kitabu'l-Haraç ve*

kapsayan yasak bu dönemde de devam etmiştir. Anveten fethedilen haraç arazilerinden öşüre dönüştürülenler, yeniden haraç arazisi konumuna döndürülmüştür. Çünkü anveten fethedilen haraç arazileri vergi arazileri olmayıp, bu araziler Müslümanlar adına devletin uhdesinde kiralanan arazilerdi. Bu sebeple de bu araziler hakkında hükümler sabit kalmıştır.²⁰

Bir diğer haraci topraklar sulh yoluyla fethedilen arazilerdir. Bu araziler Gayrı Müslimin özel mülk topraklarıydı. Bu araziler hakkındaki hükümler, hükmün değişebilirliği üzerineydi. Genel eğilim sulh ile alınan arazilerin sahipleri Müslüman olduğunda, bu arazilerin hükmünün de değişeceği, Müslüman arazisi hükmünü alacağı yöneltti. Bu durumda bahsi geçen araziler öşür arazisine evrilirdi.²¹ Ancak İmam Malik, bir toprağın anveten ya da sulhen alınmış olsun, hükmü değişmemekte olup, bu arazilerin vakıf hükmünde olduğunu düşünmektedir. Ebu Hanife ise bahsi geçen araziler hususunda sultanın serbest olduğunu ifade etmektedir.²²

Gayrı Müslim'den savaş öncesinde isteğiyle Müslüman olanların arazileri, öşür araziye geçer ilkesi yaygın iken, ancak Gayrı Müslimin arazisiyle sulh üzere, İslam'ın şartlarına intibak halinde bir anlaşma yapılmışsa, bu arazi haraç arazisi kalmaya da devam etmiştir. İslam devletinin hâkimiyetindeki Gayr Müslim arazisi de sulhen alınmış araziler statüsünde kabul edilmiştir.²³ Mülk sahibi olanlar ve sulh ile anlaşma yapılmış kimseler sahip oldukları arazilerini istedikleri gibi değerlendirme hukukuna sahiplerdi.²⁴

Öşür Arazisi

İslami dönemde öşür arazisi Müslümanların arazisine verilen addır. Başlangıçta bu araziler; Arap yarım adası toprakları, halkı kendi isteğiyle İslam'a girenler, zorla fethedilip toprağı ganimet olarak dağıtılan topraklar, Müslümanların bağ ve bahçe yaptıkları arazilerdi. Bu arazilerin mülkleştirilme biçimleri birkaç şekilde olmuştur. Fethedilen topraklarda öncesinde bir malın sahibi olan, Müslüman olduktan sonra da sahibi olmaya devam eder ilkesi gereğince; İslam'ın yayılması esnasında halkı Müslüman olan arazi sahiplerinin arazileri kendilerinde bırakılarak, bu araziler öşür statüsünde kabul edilmişlerdi. Bunun yanı sıra bir kısım öşür araziler de ganimet olarak dağıtılan arazilerdir.²⁵ Sulh yoluyla fethedilen Gayrı Müslim arazisi Müslüman biri tarafından satın alındığında, bu arazi öşür araziye dönüşürdü. Yine genel bir ilke olarak üzerine haraç konulmayan her arazi öşür çerçevesinde kabul edilmiştir.²⁶

Zikrolunan bu araziler dışında metruk ve mevat araziler genellikle öşüre tabi kılınmışlardır. Bu araziler savaş, sulh ya da çeşitli şekillerde alınan hiç kimsenin olmayan,

Sinaatu'l-Kitâbe, thk. Fuat Sezgin, Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt 1986, s. 163, 165, 170; Harizmî, Ebu Abdullah Katib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefatihü'l-Ulum*, thk. İbrahim Ebyari, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1989, s. 39.

20 Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak*, s. 62, 65.

21 Ebu Ubeyd, s. 154; Yahya b. Adem, s. 25-26; Maverdî, s. 164, 159.

22 Yahya b. Adem, s. 25-26; Maverdî, s. 164, 159.

23 Ebu Yusuf, s. 273-274.

24 Yahya b. Adem, s. 51; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak*, s. 78, 154, 297.

25 Ebu Ubeyd, s. 154; Ebu Yusuf, s. 142; Yahya b. Adem, s. 46; Kudâme b. Cafer, s. 160; Maverdî, s. 214; Mevdudi, s. 27-28:

26 Yahya b. Adem, s. 22, 51, 56; Ebu Ubeyd, s. 154.

hiç kimsenin hiçbir şekilde istifade etmediği, daha önce ekilmemiş, ehlileştirilmemiş yani tarla haline getirilmemiş arazilerdir. Hz. Peygamberin “ölü arazi ihya edenindir” hadisi bu topraklar noktasında temel alınarak, bu arazileri ihya eden kişinin kabul edilmişlerdir. Mevat arazi hakkındaki hukuki ilkeler bu arazilerin ihya edenidir şeklinde biçimlenmiştir. Ancak Ebu Hanife, bu arazilerin ihya edilmesini devlet başkanının iznine bağlamıştır. Ebu Hanife’nin bu hükmü vermesinin gerekçesi devlet başkanının onayıyla bu arazilerin kayıt altına alınmasını sağlamaktır. Böylece başka birinin araziye ihya etmeye yönelik girişimi engellenmiş olacaktır. Bu durumda birden fazla kişinin aynı arazi parçası üzerinde hak iddia etmesinin önüne geçerek hukuki bir problem çıkmadan bunu önlemeyi amaçlamıştır. Ebu Yusuf ise, zikrolunan Hz. Peygamberin hadisine istinaden bu arazilerin ihyasının izne bağlı olmayacağı hükmünü vermiştir. Genel uygulama, Ebu Hanife’nin görüşü esas alınıp, devlet başkanı bu araziler üzerinde tasarruf hakkına sahip kılınmıştır. Buna rağmen devlet başkanı hukuki olmadığı sürece hiç kimseden verileni geri alma yetkisine sahip değildi. Dolayısıyla bu araziye ihya ve mamur hale getirene bu arazi verilmiştir. Mevat bir araziye eken, o arazinin sahibi olup, ekip biçtiği sürece arazinin sahibi olmaya devam ederdi. Mevat arazilerin işletilmesi noktasında Hz. Ömer’in koyduğu üç yıl boş bırakılmama ilkesi, Abbasilerin hâkim olduğu bütün bir sahada geçerli kılınmıştı. Araziye ihya etmesinin karşılığında toprağın sahibi olan kişi üç yıl boş bırakıp, ekmemesi halinde, sahip olduğu toprak elinden alınarak, onu ekip, biçecek bir başkasına verilirdi.²⁷

Metruk arazinin etrafını çeviren, suyunu sağlayan ve üzerinde çalışan her kimse ise arazinin sahibi o olurdu.²⁸ Suyun arazi ile buluşturulması ihyanın temel şartı olarak kabul edilmiş, bu şartlar; kuyu, nehir, dolap ve herhangi bir şekilde olabilir. Herhangi bir şekilde araziye su getirmenin dışında araziye ekmek ya da bu araziye ağaç dikmek de ihyanın şartları içerisinde kabul edilmiştir.²⁹ Bazen ise arazinin kendisi değil, kanalları tahrip edilmiş ise bu kanalları temizleyip, onlara işlerlik kazandıran, yaptığı bu iş karşılığında ekip biçtiği araziden pay sahibi olmuştur.³⁰

İktâ Meselesi

İktânın Kavramsal Boyutu

Eski zamandan itibaren toprak sisteminde önemli bir olgu, İktâ sistemiydi. İktâ Horasan bölgesinde de yaygın bir biçimde arazinin tahsis edildiği bir usul olmuştur. İktâ kavramsal boyutu ile tarihsel süreci ayrı iki başlık halinde incelendi. Kavram boyutunun tartışılmasında İslam toprak sisteminde uygulanan sistemin İktâ ya da Kati’a olduğuna dair bir tartışmadan dolayı, hem İktâ hem de Kati’a terimleri birlikte ele alınmıştır. Meselenin iyi bir şekilde anlaşılması için İslam toprak sistemi işlenirken her iki kavramın birlikte kullanılması uygun görülmüştür.

İktâ, kesmek, ayırmak anlamlarındaki “Kat” kökünden türemiştir. Terim anlamında

27 Ebu Ubeyd, s. 77-78, 89, 264; Ebu Yusuf, s. 142, 264-265, 275, 278, 282; Yahya b. Adem, s. 59, 78, 80, 85-87; Kudâme b. Cafer, s. 160; Maverdî, s. 198-199, 208-209; Mevdudî, s. 27-28.

28 Yahya b. Adem, s. 85-86; Maverdî, s. 198-199, 208-209, 219.

29 Ebu Ubeyd, s. 89, 264; Ebu Yusuf, s. 264-265, 276; Yahya b. Adem, s. 86; Kudâme b. Cafer, s. 160.

30 Yahya b. Adem, s. 59, 78, 80, 87.

ise, yetkili mercilerce belli şahıslara tayin edilen arazilerin veya benzeri taşınmaz malların kullanımını sağlayan sisteme verilen addır.³¹ Devletin hâkimiyetinde olan arazi, maden ve gibi taşınmazın, mülkiyet, işletme ya da sadece faydalanma hakkının kişilere tahsis edilmesine İktâ denilmiştir.³² Hülasa İktâ devletin sahip olduğu bir bölgede hakkı olan vergileri belli bir hizmet karşılığında uygun bulduğu kimselere verdiği bir sistemdir.³³ Kati'a Kıt'a bir daire kıt'ası anlamına gelip, herhangi bir arazi parçasının birine kesilmiş, ayrılmış haline denilmektedir. "Kati'a devlet mülkünden bölünmüş araziye verilen ad olup, hanedan, bürokrasi veya sahiplerinin bırakıp gittiği toprakların devlet başkanının onayı ve belli bir vergi usulüyle işletilmesine denilmektedir."³⁴

Kati'a arazileri sınırlı olmayan bir zaman diliminde bir Müslümana verilen arazidir. Bu arazi sahibi, toprak sahibi olarak toprağın bütün haklarından istifade etmektedir. Toprağı işlemesi kendisine mülk sahipliği haklarını doğurmasıyla birlikte İktâ'da olduğu gibi her anlamda toprağı keyfince yönetme hakkına sahip değildir. İktâ sahibinin vergiden muaf tutulması gibi vergiden muaf da tutulmamıştır. Bu nedenle Kati'a sahipleri diğer Müslüman mülksahipleri gibi aynı vergilendirmeyetabitutulmuşlardı. İslam devletlerinde Büveyhilerin Bağdat'a gelişine kadar, toprak genel olarak Kati'a sistemiyle işletilmiştir. Büveyhiler idarede sağladıkları hâkimiyetle birlikte toprak üzerinde sistem değişikliğine gittiler. Büveyhiler ile birlikte toprak, Sasaniler'de olduğu gibi yeniden askeri bir niteliğe sahip olarak İktâ edilmiştir. Bağdat'ta devlet kontrolünü ele alan Büveyhiler, devletin sahip olduğu arazileri ileri gelen komutanlarına İktâ etmişlerdi. Böylece bu olay İslam toplumunda İktânın başlangıcı olarak görülmüştür. ed-Duri ise bunu askeri İktâ olarak görme eğilimdedir. Büveyhilerin toprak üzerinde bu müdahalesinin İslam toplumlarında sosyal hayatın değişmesine de sebep olduğu düşünülmektedir.³⁵

İktâ ya da Kati'a arazisinin kaynağı mevat arazi ile miri arazilerdi. Bir diğer kaynağı ise İlca usulüyle devletin eline geçen arazilerdi. Anlatılan hikâyelerde halife Mansur'a gelerek mülkünün onun adına ilcaya vermek isteyenlerin olduğu görülmektedir. İlca'ya vermenin bir nedeni malını nüfuzlu birinin korumasında yağmacılardan korumak, diğer nedeni ise vergi memurlarının zulmünden kaçınmak içindi. Kati'a'nın bir başka kaynağı ise yerini terk edenlerden doğan sahipsiz topraklar olup, bunlar yeniden Kati'a adıyla dağıtılırdı. Çünkü Kati'a/İktâ arazileri, müsadere ya da terk edilmeden dolayı yeniden devletin oluyordu. Kati'a arazisi geniş bir arazi parçasını kapsadığı gibi, sadece kendisine yetebilecek küçük arazileri de kapsamıştır. Bu verilen araziler belirgin bir ölçekle sınırlandırılmamışlardır. Bazen bu

31 Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA, TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c. XXII, s. 43; Osman Turan, "İktâ", *İA, MEB Yayınları*, İstanbul 1968, c. V/2, s. 949.

32 Demirci, "İktâ", s. 43; Turan, "İktâ", s. 949.

33 Abdulaziz ed-Duri, "İslam Topluluklarında İktânın Ortaya Çıkışı", çev. Kazım Yaşar Koprıman-Nihat Yazılıtaş-Altan Çetin, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2006, c. XXV, S. 39, s. 231; Abdulaziz ed-Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 120.

34 Claude Cahen, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", s. 61-63; Claude Cahen, *İslamiyet I*, çev. Esat Nermi Erendor, Ankara 1990, s. 49; Abdulaziz ed-Duri, "İslam Topluluklarında İktânın Ortaya Çıkışı", s. 231; Demirci, "İktâ", s. 43; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak*, s. 160; Turan, "İktâ", s. 949.

35 Ebu Yusuf, s. 257-259; Harizmî, s. 85; Cahen, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", s. 61-63; Cahen, *İslamiyet*, s. 49; Abdulaziz ed-Duri, "İslam Topluluklarında İktânın Ortaya Çıkışı", s. 231; Abdulaziz ed-Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 120; Demirci, "İktâ", s. 43; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak*, s. 160; Turan, "İktâ", s. 949.

araziler çok geniş, bazen küçük bir köy bölgesinde bir parsel, ya da kentte sahibine ancak yetecek bir arazi parçası olmuştur.³⁶

Yine İktâ/Kati'a olarak ancak özel izinle verilmiş bazı arazilerin hukukları bu anlamda daha bir özel olmuştur. Bu araziler; hükümdar toprakları, divani arazi, İktâ ve Kati'a hukuku içerisinde görülüp, bağışlanamaz, ancak bu arazi çeşidi geçimlik olarak, iskân amaçlı verilebilmiştir. Öncesinde Kati'a/İktâ edilmiş olan araziler geri alınmadıkları gibi satın alınmalarına da imkân tanınmamıştır. Bu arazilerin sahiplerinin ölmesi durumunda yeni sahip atanırdı.³⁷ Bu araziler dışında Hima olarak bilinen mera ve otlaklar, o bölgede yaşayan herkesin ortak malı olarak görülmüştür. Bu nedenle kamunun istifadesine açık olan ve herkesi ilgilendiren, insanların hayatlarını birinci dereceden etkileyen taşınmaz mülkler şahıslara verilmemiştir.³⁸ Toprağa bağlı olduğu için madenlerin işleyişi de bu anlayış çerçevesinde bir hükme kavuşmuştur. Madenler toprağın yüzeyinde veya derinde olmak üzere iki kısım olarak görülmüştür. Konu esas itibarıyla çalışmamızdan uzak olmasından dolayı şu kadarını söylemekle iktifa edeceğiz. Bu madenlerden toprak yüzeyinde olan, kömür, tuz, zift gibi olanları kamunun ortak malı görülmüştür. Bu nedenledir ki bu madenler herhangi bir şahsa verilmemiştir.³⁹

İktânın Tarihsel Süreci Ve Horasan'da Uygulanması

Eski çağdan itibaren toprağın işletilmesinde önemli bir sistem olan İktâ, Eski ve Ortaçağların koşullarında iktisadi bir uygulama olarak toprak idaresinin temelini oluşturmuştur. İktânın bilinen ilk uygulaması Mezopotamya bölgesinde olduğuna dair bir düşünce hâkimdir. Bu bölgedeki köklü ailelerin güçlü olması ve toprak üzerinde mülk iddiasında bulunmalarından dolayı, devlet bazı toprakları bu ailelere İktâ etmiştir. Böylece en eski toprak sistemi olan, İktâ adı verilen toprak sistemi ortaya çıktığı ifade edilmektedir.⁴⁰ İktânın İran coğrafyasına ait bir Acem Kurumu olduğuna dair iddialar da bulunmaktadır.⁴¹ Eski İran'da İktâ'nın ortaya çıkışı, üçüncü ve dördüncü asırlarda, şehirlerin büyümesine bağlanmaktadır. Bu büyümeyle dönemin sınırlı koşulları çerçevesinde idare etmek zorlaşmıştır. Çünkü nüfusun artması sonucu merkez ile taşra arasında uzayan mesafe idare etmeyi zorlaştırmaktaydı. Bu zorunlu durum, merkezin taşra ile birlikte idare etme gereğini ortaya koymuştur. Bu nedenle taşradaki topraklar bölgelerdeki yerel beylere bırakılmış, bu ise İktâyı ortaya çıkarmıştır. İran coğrafyasında İktânın ortaya çıkışında kabul edilen bir diğer etken ise, aristokrasinin taşradaki vergilerinin rahatlıkla toplamak için yerel beylerle yaptığı anlaşma sonucunda ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Böylece İktânın aristokrasi ile yerel beylerin toprak üzerinde anlaşmalarından doğmuş olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla eski

36 Belâzürî, s. 182, 201, 245, 567-570; Halife b. Hayat, s. 204-205; Mez, s. 99; Abdulaziz ed-Duri, "İslam Topluluklarında İktânın Ortaya Çıkışı", s. 229; Turan, "İktâ", s. 950; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak*, s. 225.

37 Nerşahî, Ebu Bekr Muhammed b. Cafer, (ö. 959), *Tarihu Buhara*, çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 33.

38 Ebu Ubeyd, s. 271; Yahya b. Adem, s. 86.

39 Maverdî, s. 222-223.

40 Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, Mazda Publishers, California 1993, s. 120; Arthur Christensen, *İran fi Ahdi's-Sasaniyyin*, 1875-1945, thk. Abdülvehhab Azzam, Arapça çev. Yahya el-Haşşab, Darü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1982, s. 90.

41 Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 99.

zamanda nüfus arttıkça iletişim ve ulaşımın zorluğundan dolayı merkez ile uzak bölgeler arasında kopukluk yaşanmıştır. Bu durum yerel ordu zorunluluğu gibi, iktisadî da yerel beylere bağlama ihtiyacını ortaya çıkarmış, buna bağlı olarak iktisadî bir kurum toprak yerel beylere bağlanmıştır. Böylece İktâ ya da kısmi İktâ anlayışı yerleşmiştir. Bu nedenden dolayı bu ilk dönemlerde uygulanan İktâ sistemine ilk anlamda toprak ve para yönetimi ya da basit vergi toplama yöntemi olarak da denilmektedir.⁴² İktânın İslamiyet öncesinde Arabistan yarım adasında uygulandığı da ifade edilmektedir. İslamiyet öncesinde Güney Arabistan'da Yemen'de ortaya çıkan büyük arazi mülkiyetlerinin İktâ sistemiyle işletildiği düşünülmektedir. Bu araziler bölgenin eşrafının adına tahsis edilmiş, kabileler tarafından işletilmiştir.⁴³

Horasan bölgesi Ahamenişler'den itibaren İktâ edilen bir bölge olup, Sasaniler döneminde de İktâ edilmesine devam edilmiştir.⁴⁴ Eski İran'da şehirlerin büyümesi ile doğan İktâ, bölgede de uygulanmaya başlanmıştır. Horasan bölgesi merkez ile bir bağlantı sağlaması açısından eyalet haline getirilen dört bölgeden biri olmasından itibaren, bölgede toprak sistemi şehirli ve kırsal aristokrasi altında İktâ edilmiştir.⁴⁵ Sasaniler devleti kurulurken eski bürokratik birikimi dikkate aldıkları gibi, bunun aksayan yönlerini de reforme etmekten uzak durmamışlardır. Ahamenişler döneminde yaşanan merkez ve taşra arasında sorunlar, Sasaniler kurulurken dikkate alınmış, devletin inşası buna göre olmuştur. Erdeşir güçlü hanedanlar yerine merkez ve taşra şeklinde ikili yönetim birimi oluşturmuştur. Merkezde şehir aristokrasisi etkiliyken, taşrada ise Dihkan denilen yerel beyler toprağın sahipleri olarak idareyi yürütmüşlerdir.⁴⁶

Horasan'a İslamiyet'in yerleşmesi Hz Osman dönemine denk gelmektedir.⁴⁷ Horasan bölgesinde İslamiyet ile birlikte, bu toprakların eskiden işleyen sahipleri, bunları işlemeye devam ettikleri gibi, bunlar çoğunlukla eski sahiplerine İktâ edildikleri, Mervuruz'un fethinin ardından Ahnef'in onlarla anlaşma yaparak, Kisra'nın Merv valisi Merzubanın oğluna daha önce Kisra'nın kendisine verdiği araziye tekrar İktâ olarak vermesiyle görülmektedir.⁴⁸ Hz. Osman döneminde izlenilen siyasete bağlı olarak metruk, mevat ve devletin hâkimiyetindeki bazı araziler İktâ edilmişlerdir.⁴⁹ İslamiyet'in başlangıcından itibaren Belh'in topraklarının çoğunun İktâ niteliğinde olduğu belirtilmektedir. Hz Ali'nin de bölgedeki Merzuban ve Dihkanlara ahitnameler ile sahip oldukları araziler üzerinde hak tanıdığı bilinmektedir.⁵⁰ Dolayısıyla şehirlerin yönetimini elinde tutan Merzubanlar ile kırsalı elinde tutan Dihkanların İslam fetihleriyle birlikte bölgeyi fetheden komutanlarla anlaşma yaparak eskiden tasarruflarına sahip oldukları toprağın işleyişini, İktâ ile yeniden elde etmişlerdir. Bölgedeki İktâ uygulaması

42 Abdulaziz ed-Duri, "İslam Topluluklarında İktânın Ortaya Çıkışı", s. 223-224; Frede Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Sind Sagar Academy Lahore, Lahore 1949, s. 20; K. Ritter, *Ziraat Tarihi*, çev. Kazım Köylü, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara 1962, s. 25; Turan, "İktâ", s. 950.

43 Abdulaziz ed-Duri, "İslam Topluluklarında İktânın Ortaya Çıkışı", s. 224-225.

44 Frye, *The Heritage of Persia*, s. 120; Christensen, s. 90.

45 Abdulaziz ed-Duri, "İslam Topluluklarında İktânın Ortaya Çıkışı", 223-224; Ritter, s. 25; Lokkegaard, s. 20.

46 Frye, *The Heritage of Persia*, s. 120-121; Ahmet Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 39, 64.

47 Belâzürî, çev. Fayda, s. 384,480, 489-490; Demirci, "İktâ", s. 43.

48 İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi, *Mesalik ve Memalik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967, s. 157; İbn Kesir, c. VII, s. 265.

49 Belâzürî, çev. Fayda, s. 384,480, 489-490; Demirci, "İktâ", s. 43.

50 İstahrî, s. 157; İbn Kesir, c. VII, s. 265.

Emeviler döneminde Abdülmelik'in Horasan valisi olan Abdullah b. Hazimî'yi mektupla kendisine biat etmeye daveti karşılığında, yedi yıl süreyle Horasan'ın İktâsını vermeyi teklifle, Emeviler döneminde bu bölgede İktânın devam ettiğini göstermektedir.⁵¹

Abbasiler döneminde bölgedeki toprak işleyişi olduğu gibi bırakılmış, buradaki İktâlar ise sahiplerinde kalmıştı.⁵² Ancak sahipleri tarafından terk edilen, boş ve mevat araziler ise yeniden İktâ edilmişlerdi. Memun'un Horasan'da yönetime geçmesiyle birlikte toprak üzerinde bir takım tasarrufta bulunduğu, Merv'de bazı köyleri kendisine bağlamak istemesinden anlaşılmaktadır. Merv'e yerleşen Memun burada bazı köyleri kendisine bağlamak istese de, gösterilen tepkiden dolayı bundan vazgeçmiştir.⁵³ Memun'un halife olmasının ardında Horasan bölgesi Tahir b. Hüseyin'e İktâ edilmiş, kendisinden sonra ise halife tarafından yenilenmek koşuluyla çocuklarına İktâ edilmeye devam ettirilmiştir.⁵⁴ Saffarilerin bölgeye hâkim olmasıyla bölge Bağdat halifesinin onayıyla Saffariler'e İktâ olunmuştur.⁵⁵ Samaniler 874-875 yıllarında ilk olarak Maverâünnehir'de idareye halifenin onayıyla geçerler.⁵⁶ İsmail b. Ahmed 900 yılında Maverâünnehir'den, Horasan'ın Ceyhun kapısındaki şehri olan Belh'e yönelerek, bölgede hâkimiyeti devam eden Saffariler'e karşı yaptığı seferde galip gelir. Bu galibiyet ile Horasan bölgesinin yönetimi halifenin onayıyla Samanilere geçer. Böylece bölgenin İktâsı da Samaniler'e geçmiş oluyordu. Tahiriler, Saffariler ve Samaniler döneminde Horasan bölgesi siyaseten özerk olmasına karşın idarede olduğu gibi, bölgenin iktisadi anlayışı Abbasilerin uyguladıkları sistemle aynı kalarak, Abbasilerin getirmiş olduğu işleyiş devam ettirilmiştir. Ancak bölgede hâkimiyeti elinde tutan otoritelerin bazı toprakları idari işleyişe tahsis ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla bölgede değişen otoriteler ile birlikte toprakların işleyişi sahiplerinde veya devletin tasarrufunda işlemeye devam etmiştir.⁵⁷

Dihkanlar

Kelimenin yapısı "Dih" köy "Kan" ya da "Gan" amir şeklinde olup, terim olarak kırsal kesiminin yöneticilerine efendilerine verilen bir isimdir. Kırsal kesimin efendilerinin Dihkan olan yaygın adı dışında, Dihhuda, dihbhan, dihhhan, dihhhan-i buzurg gibi çeşitli adlar da kullanılmıştır.⁵⁸ İslami dönemde bu sınıfa Dehakin adı da denilmiştir.⁵⁹ Yerel aristokrasiyi teşkil eden bir sınıf ise Merzubanlar olarak şehirlerde ve sınır boylarında görevliler idi. Ceyhun öte tarafında olanlarına Merzu Turan, Horasan'da olanlarına Merzu İran denilirdi.⁶⁰

51 Belâzürî, s. 585, 589-590, 592; Halife b. Hayat, s. 204-205; İbn Kesir, c. VIII, s. 517.

52 Denet, s. 45.

53 Ebu Yusuf, s. 146, 153; Yahya b. Adem, 37; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak*, s. 70; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1985, c. I, s. 130; Hasan İbrahim Hasan, c. III, s. 97-98.

54 İbn Kesir, c. X, s. 430.

55 İbn Kesir, c. XI, s. 66, 88; Carl Brockelmann, *History of the Islamic Peoples*, by Joel Carmichael, Moshe Perlmann, Henley Routledge Press, London 1982, s. 135.

56 Nerşahî, s. 138-139; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, Yeditepe Yayınları, Aralık 2007, s. 82.

57 Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 345, 391-392.

58 Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. IX, s. 289-290; M. Hidayet Hosayn, "Dihkan", *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1987, s. 585; Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, s. 62.

59 Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, s. 66.

60 Harizmi, s. 70.

Dihkanlığın ortaya çıkışı farklı şekillerde hikâye edilmiştir. Sasani hükümdarı Erdeşir ya da Ahamenişlere uzanmakla birlikte bu sistemi mitolojiye kadar uzatanlar da vardır. Mitolojide sistemin ilk olarak Arya hükümdarı Manuçeher döneminde ihdas edildiği düşünülmektedir. Manuçeher'in ziraatin gelişimi için bu işle uğraşanların üzerine yönetici atamasıyla birlikte Dihkanlığın doğduğu kabul edilmektedir. Dihkanlığın ortaya çıkışında rol oynayan faktörlerden biri olarak da, Sasanilerde ağır vergi yükünün altın küçük çiftçinin toprağını nüfuzlu kimselerin himayesine bırakmasıyla, büyük çiftçiklerin doğmasına sebebiyet verdiği, bu durumun ise Dihkanlığın ortaya çıkmasını doğurduğu düşünülmektedir. Dihkanların belirgin anlamda ortaya çıkışları I. Kubad dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde toprak üzerinde yapılan reformdan devlete yön veren sınıflar da pay almıştır. Bu dönemde eski aristokrat sınıfı olan Vaspuhranların yönetime sorun çıkarması hükümdarın, bölgenin eşrafı lehine bir politika izlemesi, Dihkanlık denilen yeni bir sınıfın ortaya çıkışına sebebiyet vermiştir.

Hikayenin bir yönü ise, Ahamenişler döneminde yaşanan merkez ve taşra arasında sorunlar, Sasaniler kurulurken dikkate alınmış, devletin yapılanması taşra ve merkez arasında dengeleri koruyan bölgesel eşraf idareye dahil edilerek Dihkanlık sınıfı var edilmiştir. Buna göre Erdeşir güçlü hanedanlar yerine şehristan ve dehistan olarak adlandırdığı yerel yönetim birimleri oluşturarak bunların başına da Dihkan olarak adlandırılan yerli eşrafı atamıştır. Kubad b. Feyruz'un oğlu Anuşirvan döneminde ise reformlar sürdürülürken, bu sayede Dihkan sınıfı güçlenmiştir. Böylece babadan oğula miras olacak şekilde Dihkanlık sınıfı varlığını miras yoluyla devam ettirerek İslami döneme kadar gelmiştir.⁶¹

Asıl anlamda Sasaniler ile birlikte tahkim edilen Dihkanların, kırsal bölgelerde toprağın işlenmesi ve vergilerin toplanılması gibi görevler üstlenmelerinin yanı sıra, sorumlu oldukları bölgelerde yönetici olarak da kabul edilmişlerdir. Her Dihkan'a bağlı bir ya da birkaç köy olurdu. Aynı zamanda bunlar geniş arazilerin de sahipleriydi.⁶² Dihkanlık yerelden merkeze doğru hiyerarşik bir yapıya sahip olup, bu sınıfın saraydaki temsilcisi Dihban adında biri idi. Toprağın işlerlik veya atıl durumu, gelirlerin kesintiye uğraması gibi ortaya çıkan her türlü sorun bu kişi üzerinden sarayda çözüme ulaştırıldı. Balas döneminde toprak gelirlerinin kaybından Dihkanların başı mesabesinde bulunan Dihban adlı kişi, bu kaybın bedelini canıyla ödemiştir. Dihkanlığın ana birimlerinin yanı sıra küçük çaplı arazi yönetiminden sorumlu bir Katak Hatay adında bir Dihkanlık birimi daha bulunmaktaydı Bunlar bir üst Dihkana da bağlı olup, daha ziyade kethüda olarak adlandırıldı.

Dihkan/Dihganlık orta sınıf olarak toplumun ve devletin omurgasını teşkil etmekteydiler. Dönemin koşulları içerisinde merkezden uzak bölgelerde bu kesim devlet ve yönetim için sigorta görevi görmekteydiler. Devletin iktisadının dayandığı toprağın işlenmesinde Dihkanlar, kasaba ve köylerdeki zirai işlerliği sağlar, toprağın atıl durmasına engel olurlardı. Böylece Bu kırsalda arazilerin boş, ölü kalmasının önüne geçilip, devletin gelirlerinin artmasını sağlardı. Bugün dahi Türkistan'da arazi sahipleri çiftçilere bu ad verilmiştir. Afganistan'da bu isimde bir halk da vardır. Sasani coğrafyasına yerleşen Müslümanların bu kesimin tarım tecrübesinden istifade ettikleri ifade edilmektedir. Dihkanlar her dönem devletin yanında yer almışlardır.

61 Christensen, s. 129; İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Türkiye ve Ortadoğu Amme Dairesi Enstitüsü, Ankara 1979, s. 11; Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, s. 62-65.

62 V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan Haz. Hakkı Dursun Yıldız*, Ankara 1990, s. 196; Sümer, "Dihkan", s. 289-290; Christensen, s. 98-99, 251; Hosayn, 585.

Dihkanları kendi içlerinde ise beş sınıfa ayrılmışlardır, bu sınıflar birbirlerinden kıyafetleri ile ayırırdı. Sani toplumunun dört sınıfından biri olan Dihkanlar, bölgenin vazgeçilmez bir sınıfı idi.⁶³

İslamiyet'in İran'a girmesiyle birlikte de bu sınıf konumunu korumakla birlikte, eski imtiyazlarını kaybetmişlerdir.⁶⁴ Bu dönemde Dihkanlar Sasanilerde olduğu gibi tek yetkili bırakılmamışlardır. Dihkanların üzerine vergi memur olan Amiller tayin etmişlerdir. Bundan böyle bölgede Dihkanlar bu vergi amillerine karşı sorumlu olmaya başlamışlardır. İslam devleti bu kesim ile belirgin bir meblağ üzerinden ile anlaşılıyor, ancak bu mutlak bir otorite ve toprağa hükmetme hakkını vermiyordu. Bir anlamda Dihkan ve Merzubanlar ile yapılan anlaşma kısmi olarak mültezimliği andırmaktadır. Hz Ali zamanında Merv Merzubanı Mahaveyh'e vergileri toplama yetkisi halife tarafından verilmesi de bunun göstergesi olmaktadır. İlk dönemde olduğu gibi Emevilere gelindiğinde, sahip oldukları toprakları işleyen Dihkanlar aynı zamanda bu dönemde de vergi toplamaya devam etmişlerdir.⁶⁵

İslam devletinin bölgede hakimiyetiyle eski imtiyazlarını kaybeden Dihkanlar buna karşın elinde bulundurduğu geniş arazileri korumayı da başarmıştır. Ancak İslamiyet'in giderek bölgede yayılmasıyla onların nüfuz alanları daralmıştır. Özellikle bölgeye yapılan Müslüman Arapların iskaniyle bu kesimin rolleri bölgede asgariye düzeye indirgenmiştir. Bölgeye yerleşen Müslüman Araplar ziraat konusunda bu kimselerin birikiminden istifadeden geri durmadılar. Zaman içinde İslamiyet'i benimseyen bu sınıftan kimseler, İslam'a yakın tutumlarıyla halkın İslam'a girmesinde de etkili oldukları ifade edildiği gibi, bu sınıfın İslam'a girenlerden cizyeyi almaya devam etmesinde de sorunlar çıkardıkları da ifade edilmektedir. Bu sebepleki bölgenin efendileri konumunda olan Dihkan ve Merzubanlar bölge halkının Müslüman olmalarından hoşnut değillerdi."Haraç aldığın kim varsa hepsi müslüman oldu", ifadeleri bu durumu daha net bir biçimde izah etmektedir. ⁶⁶ Bu nedenledir ki Sasaniler'de olduğu gibi İslami dönemde de cizye ve haracın toplanılmasında sorumluluk Dihkanlara verilmesi ve cizyenin müşterek oluşu yerel halktan kimselerin İslam'a geçişinde Dihkanların sorun çıkarmasının da sebebi olmaktadır. Dihkan ve Merzubanların bu anlamda bir istismar yaptıkları anlaşılmaktadır.⁶⁷

X. ve XI. Yüzyılda Horasan'da ciddi bir otorite olmadığından, buradaki Dihkanların yeniden idarede söz sahibi oldukları görülmektedir. Bu ailelerin temsilcilerinin İslam coğrafyasının sınırları dışında murabahacı, elçi ve memur sıfatıyla bulundukları da görülmektedir. Bu hâkim sınıfın; mahalle ve pazar eşrafı ile her çeşit şeyh, pir, reis unvanlarını taşıdıkları ve kendi kendilerini idare ettikleri görülmektedir.⁶⁸ İslami dönemde yerel aristokrasi olan Dihkanlar, Fars toplumun bel kemiği mesabesinde, onların etkileriyle eski adet ve dinleri yaşamaya devam etmiştir. Dihkanlar ziraatı işleten ve de yönetmede yardımcı olmalarının yanı sıra,

63 Christensen, s. 99; Elton, s. 17, 26, Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, s. 61-64; Hosayn, s. 585.

64 Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, s. 65.

65 Belâzürî, 575; Mez, s. 156.

66 Nerşahi, *The History of Bukhara*, trans. R. Nilson Frye, Cambridge Press, Cambridge 1954, s. 54,60-62; Mez, s. 140-141; Denet, s. 19-21; Hamilton Alexander Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, The Royal Asiatic Society, London 1923, s. 69; Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, s. 65; Hosayn, s. 585.

67 Mez, s. 140-141; Sümer, "Dihkan", TDV, c. 9, s. 289-290; Denet, s. 185-190, 194.

68 B.Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", (çev. İsmail Kaynak), *Belleten*, Ankara, 1955, c. XIX- Ekim, S. 76, s. 509-510; Daniel, s. 17; Frye, *Bukhara*, s. 32.

özellikle İslami dönemde Fars kültürünün taşıyıcılığında önemli bir rol oynadılar. Eski fars hükümdarlarının menkıbelerinin bu kimseler üzerinden korunarak geldiği ifad edilmektedir.⁶⁹

Sonuç

Abbasiler’de toprak mülkiyeti devletin mülkiyetindeki topraklar ile özel mülkiyetteki topraklar olarak iki birim halindedir. Devletin mülkiyetindeki topraklar haraci topraklardır. Bu topraklardan sulhen alınan topraklar hem devletin eliyle işletilmişlerdir. Hem de İktâ edilmişlerdir. Anveten fethedilen haraci topraklar ise, devletin uhdesinde bütün Müslümanlar adına vakfedilmişti. Bu tip toprakların divan altında eski sahiplerine kiraya verilerek işletilmelerine devam edilmiştir. Bu toprakların hükmü sabip olup, değişmemekteydi. Özel mülk topraklar ise, öşri ve haraci topraklar olarak iki kısımdadır. Öşri topraklar Müslümanların mülkiyetinde olan topraklardır. Haraci özel mülk topraklar ise, İslam hâkimiyetinde yaşayan Gayrı Müslim topraklarıydı.

Horasan’da toprak anlayışının en önemli parçası İktâ idi. Bu sistem Abbasiler döneminde toprak idaresinin temel unsuru içerisinde iktisadi bir uygulamaydı. Bölgedeki İktâ uygulamasının esası İslamiyet öncesine kadar gitmektedir. İslamiyet öncesinde bu genelde merkez ile kırsal bölgeler arasında iki birim şeklinde olmuştur. İslamiyet’in başlangıcından itibaren bu durum devam ettirilmiş, bölgede etkili olan yerel beyler toprağın işleyinde yeniden yetkilendirilmişlerdir. Bunlar şehri idare eden Merzubanlar ile kırsalı idare eden Dihkanlar olarak toprak üzerinde etkili olmuşlardır. Yine bölgeye iskân ettirilen Arap Müslümanlara devletin mülkiyetinde olan sahipsiz miri toprak İktâ edilmişti. Toprağın işlenmesinde; Muzara’a, Musakat ve Mukarese denilen yöntemler takip edilmiştir.

Kaynaklar

ALTUNGÖK, Ahmet, Eski İran’da Din ve Toplum, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015.

ASYA, Arif Nihat, Ses ve Toprak, Ötüken Yayınları, İstanbul 1976.

BARTHOLD, V. V. Moğol İstilâsına Kadar Türkistan Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

BELAZÛRÎ, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar, Fütühü’l-Buldan, Abdullah Tabbai, Müessesetü’l-Mearif, Beyrut 1987.

BROCKELMANN, Carl, History of the İslamic Peoples, by Joel Carmichael, Moshe Perlmann, Henley Routledge Press,

CAHEN, Claude, “Ekonomi, Toplum ve Müesseseler”, çev. Ufuk Uyan, P. M. Holt- A.K.S. Lambton- B. Lewis, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, Hikmet Yayınları, İstanbul 1989.

_____, İslamiyet I, çev. Esat Nermi Erendor, Ankara 1990.

⁶⁹ Hosayn, s. 585; Elton, s. 17, 26.

CHRISTENSEN, Arthur, İran fi Ahdi's-Sasaniyyin, 1875-1945, thk. Abdülvehhab Azzam, Arapça çev. Yahya el-Haşşab, Darü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1982.

DEMİRCİ, Mustafa, İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

_____, "İktâ", DİA, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2000.

DENNET, Daniel, el-Cizye ve'l-İslam, çev. Fevzi Fehmi Cadullah, Daru'l-Hayat, ty. Beyrut.

DURİ, Abdulaziz, İslam İktisat Tarihine Giriş, çev. Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

_____, "İslam Topluluklarında İktânın Ortaya Çıkışı", çev. Kazım Yaşar Koprman-Nihat Yazılıtaş-Altan Çetin, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 2006.

FAYDA, Mustafa, Hz Ömer zamanında Gayrı Müslimler, İFAV Yayınları, İstanbul 1989.

FİRDEVSI, Şehname, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.

FRYE, Richard Nelson, The Heritage of Persia, Mazda Publishers, California 1993.

GIBB, Hamilton Alexander, The Arab Conquests in Central Asia, The Royal Asiatic Society, London 1923.

HALİFE B. HAYAT, Halife b. Hayat Tarihi, Bizimbüro Basımevi, Ankara 2001.

HARİZMÎ, Ebu Abdullah Katib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, Mefatihü'l Ulum, thk. İbrahim Ebyari, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1989.

HASAN İBRAHİM HASAN, Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, çev. İsmail Yiğit Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1985.

HİTTİ, Philip K. Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980.

HOSAYN, M. Hidayet, "Dihkan", MEB İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1987.

IBN ESİR, EL- KAMIL FI TARİH, ÇEV. AHMET AĞIRAKÇA, İSTANBUL 1986.

İBN KESİR, el-Bidaye ve'n-Nihaye, çev. Mehmet Keskin, Çağrı yayınları, İstanbul 1994.

İNAL, Azra, Toprak, MCMLI, Büyükada 1950.

KALLEK, Cengiz, İslam İktisat Düşüncesi Tarihi, Klasik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2015.

KUDÂME B. CAFER, Ebu'l-Ferec el-Bağdadî, Kitabu'l-Haraç ve Sinaatu'l-Kitâbe, thk. Fuat

Sezgin, Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt 1986.

LOKKEGAARD, Frede, İslamic Taxion in the Classic Period, Sind Sagar Academy Lahore, Lahore 1949.

MEVDUDÎ, Ebu'l-Alâ, İslam'da Toprak Mülkiyeti, çev. Mehmet Yaşar Şahin, İrfan Yayınevi, İstanbul 1972.

NERŞAHI, Ebu Bekr Muhammed b. Cafer, The History of Bukhara, trans. R. Nilson Frye, Cambridge Press, Cambridge 1954.

_____, Tarihu Buhara, çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013.

ORTAYLI, İlber, Türkiye İdare Tarihi, Türkiye ve Ortadoğu Amme Dairesi Enstitüsü, Ankara 1979.

RİTTER, K. Ziraat Tarihi, çev. Kazım Köylü, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara 1962.

SÜMER, Faruk, "Dihkan", DİA, İstanbul 1994.

TABARI, The History of al-Tabari, The Conquest of İran, G. Rex Smith, The University of Manchester State University of New York Press, New York 1994.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, Beş Şehir, Erzurum Kısmı, Dergah Yayınları, 35. Baskı, İstanbul 2016.

TURAN, Osman, "İktâ", İA, MEB Yayınları, İstanbul 1968.

USTA, Aydın, Türklerin İslamlaşma Serüveni, Yeditepe Yayınları, Aralık 2007.

YAHYA B. ADEM, Ebu Zekeriyya Yahya b. Adem b. Süleyman, Kitabu'l Haraç, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Matbaatu's-Selefiyye, Kahire 1964.

ZAHODER, B. "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, Belleten, Ankara, 1955, c. XIX- Ekim, S. 76, ss. 509-510.